

Οι προκλήσεις του διεθνούς δικαίου ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Εισαγωγική Ομιλία: Οι προκλήσεις, τα διακυβέματα και οι προοπτικές

Από

Λίνος-Αλέξανδρος Σισιλιάνος

Καθηγητής και πρώην Κοσμήτορας της Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ
Πρώην Πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
Πρόεδρος του Curatorium της Ακαδημίας Διεθνούς Δικαίου της Χάγης
Πρόεδρος του Ιδρύματος Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου

Εισαγωγή

Κύριε Πρόεδρε, αγαπητές και αγαπητοί συνάδελφοι, κυρίες και κύριοι,

Επιτρέψτε μου, καταρχάς, να ευχαριστήσω θερμά το Ίδρυμα René Cassin για την πρόσκλησή του. Θα ήθελα επίσης να υπογραμμίσω τους στενούς δεσμούς που το συνδέουν με το Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, του οποίου έχω την τιμή να προεδρεύω.

Η μορφή του René Cassin παραμένει για όλους μας πηγή έμπνευσης. Είχα το προνόμιο να εκπροσωπήσω το Ίδρυμα Μαραγκοπούλου στην τελετή της ενταφίασής του στο Πάνθεον, μια στιγμή που αποτελεί μια ιδιαίτερα συγκινητική ανάμνηση.

Το Διεθνές Ινστιτούτο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Ίδρυμα René Cassin αποτελούν ένα πρότυπο, τόσο στη διδασκαλία όσο και στην έρευνα γύρω από τα ανθρώπινα δικαιώματα. Για να σηματοδοτήσουμε την αμοιβαία εκτίμηση και την κοινότητα πνεύματος ανάμεσα στα δύο μας ιδρύματα, θεσπίσαμε, ήδη από το 1989, την έδρα Μαραγκοπούλου στο πλαίσιο της θερινής συνόδου του Ινστιτούτου. Απονέμεται κάθε χρόνο σε έναν διακεκριμένο καθηγητή. Φέτος, απονέμεται στον αξιότιμο συνάδελφό μας από την Αργεντινή, Emiliano Buis.

Εισέρχομαι στο θέμα μου με μια απλή διαπίστωση. Το διεθνές δίκαιο των δικαιωμάτων του ανθρώπου διέρχεται μια ιδιαίτερη περίοδο. Ποτέ άλλοτε η κανονιστική του αρχιτεκτονική δεν υπήρξε τόσο πυκνή. Ποτέ άλλοτε η νομιμοποίησή του δεν αμφισβητήθηκε τόσο έντονα. Αυτές οι δύο τάσεις δεν αντιφάσκουν μεταξύ τους. Αντιθέτως. Όσο περισσότερο το δίκαιο των δικαιωμάτων του ανθρώπου επεκτείνει την εμβέλειά του, τόσο

περισσότερο ενοχλεί. Όσο περισσότερο δεσμεύει τα κράτη, τόσο περισσότερες αντιδράσεις προκαλεί. Η αμφισβήτηση δεν είναι ένδειξη αδυναμίας του. Είναι, παραδόξως, η σφραγίδα της σημασίας του.

Από το 1945, έχουμε δημιουργήσει ένα σημαντικό οικοδόμημα. Διακηρύξεις, συμβάσεις, πρωτόκολλα, δικαστήρια, επιτροπές, μηχανισμοί παρακολούθησης. Αυτό το οικοδόμημα μεταμόρφωσε τη θέση του ατόμου στη διεθνή έννομη τάξη. Κατέστησε το ανθρώπινο πρόσωπο πραγματικό υποκείμενο δικαίου, και όχι πλέον απλό αντικείμενο της κρατικής κυριαρχίας. Πρόκειται για μια βαθιά μεταστροφή, της οποίας τον εξαιρετικό χαρακτήρα ενίοτε λησμονούμε.

Όμως αυτό το οικοδόμημα δοκιμάζεται σήμερα. Δοκιμάζεται εξωτερικά, από όσους αμφισβητούν την ίδια του την αρχή. Δοκιμάζεται όμως και εσωτερικά, λόγω της επίμονης απόκλισης ανάμεσα στον κανόνα και την πραγματικότητα.

Η εισαγωγική μου ομιλία επιδιώκει έναν μετριοπαθή στόχο: να ονομάσει τις προκλήσεις, να σταθμίσει τα διακυβεύματα, να σκιαγραφήσει ορισμένες προοπτικές. Δεν αποσκοπώ στην πληρότητα. Προτείνω απλώς κάποια σημεία αναφοράς για τις συζητήσεις μας.

I. ΟΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

Ας ξεκινήσουμε με τις προκλήσεις. Θα διακρίνω τέσσερις, οι οποίες είναι στενά συνδεδεμένες μεταξύ τους. Αλλά είναι χρήσιμο να τις ονομάσουμε χωριστά, ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα την έκτασή τους.

Η πρώτη πρόκληση είναι αυτή της αμφισβήτησης της οικουμενικότητας.

Η οικουμενικότητα των δικαιωμάτων του ανθρώπου ουδέποτε συγκέντρωσε ομοφωνία. Όμως η αμφισβήτηση έχει αλλάξει μορφή. Δεν προέρχεται πλέον μόνο από ανοιχτά αυταρχικά καθεστώτα. Εκφράζεται πλέον στην ίδια την καρδιά παγιωμένων δημοκρατιών. Επικαλούνται την κυριαρχία ενάντια στον διεθνή έλεγχο. Αντιπαραθέτουν την πολιτισμική ή θρησκευτική ταυτότητα σε δικαιώματα που θεωρούνται υπερβολικά «δυτικά». Καταγγέλλουν μια υποτιθέμενη «δικαστική κυριαρχία».

Αυτή η αμφισβήτηση εντάσσεται στην ευρύτερη κρίση της πολυμέρειας. Η αποχώρηση ενός κράτους από τη Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης, καθώς και οι συζητήσεις περί αποχώρησης σε άλλα κράτη, αποτελούν

σαφή παραδείγματα. Ό,τι χθες ήταν συναίνεση, σήμερα γίνεται πεδίο μάχης. Έτσι, το πεδίο της ισότητας μεταξύ γυναικών και ανδρών βρίσκεται στην πρώτη γραμμή. Τα λεγόμενα κινήματα «κατά του φύλου» στοχεύουν στα πιο πρόσφατα κεκτημένα. Η αμφισβήτηση δεν είναι πλέον περιθωριακή. Έχει μετατραπεί σε οργανωμένο πρόγραμμα.

Η δεύτερη πρόκληση είναι αυτή της αποτελεσματικότητας.

Πρόκειται αναμφίβολα για την παλαιότερη και πιο επίμονη πρόκληση. Η διακήρυξη ενός δικαιώματος δεν αρκεί για να το διασφαλίσει. Ανάμεσα στη συμβατική δέσμευση και τη συγκεκριμένη εφαρμογή της, το χάσμα παραμένει σημαντικό. Οι μηχανισμοί παρακολούθησης το διαπιστώνουν σε κάθε κύκλο αξιολόγησης. Οι θετικές υποχρεώσεις γίνονται ελλιπώς κατανοητές. Πολλές συστάσεις παραμένουν ανεφάρμοστες. Η εκτέλεση των αποφάσεων καθυστερεί.

Αυτή η πρόκληση επιδεινώνεται από μια κρίση πόρων. Τα δικαστήρια λειτουργούν σε συνθήκες συμφόρησης. Τα όργανα παρακολούθησης των συνθηκών στερούνται πόρων. Ο χρόνος του δικαίου δεν συμβαδίζει με τον χρόνο των θυμάτων. Και μια υπερβολικά αργή δικαιοσύνη παύει να είναι δικαιοσύνη.

Η τρίτη πρόκληση είναι αυτή των νέων κινδύνων.

Το διεθνές δίκαιο των δικαιωμάτων του ανθρώπου σχεδιάστηκε για έναν κόσμο που δεν είναι πια ακριβώς ο δικός μας. Νέοι κίνδυνοι αναδύονται. Η ψηφιακή τεχνολογία επαναπροσδιορίζει την ιδιωτική ζωή, την ελευθερία της έκφρασης, την αξιοπρέπεια. Η μαζική παρακολούθηση, η διαδικτυακή βία, η τεχνητή νοημοσύνη θέτουν πρωτόγνωρα ζητήματα. Η κλιματική αλλαγή καθίσταται από μόνη της ζήτημα δικαιωμάτων του ανθρώπου. Οι μεταναστευτικές ροές δοκιμάζουν την αρχή της μη επαναπροώθησης και την απαγόρευση της απάνθρωπης μεταχείρισης.

Σε αυτά τα πεδία, το δίκαιο τρέχει πίσω από τα γεγονότα. Οφείλει, επομένως, να προσαρμοστεί χωρίς να απαρνηθεί τον εαυτό του. Πρόκειται για μια λεπτή άσκηση ισορροπίας. Υπερβολική ακαμψία, και γίνεται ανενεργό. Υπερβολική ελαστικότητα, και χάνει την ουσία του.

Η τέταρτη πρόκληση είναι αυτή της συνοχής.

Το σύστημά μας είναι πολλαπλό. Είναι ταυτόχρονα οικουμενικό και περιφερειακό. Αποτελείται από ποικίλα εργαλεία, όργανα, και

διαφορετικά σώματα νομολογίας. Αυτός ο πλούτος αποτελεί δύναμη. Μπορεί επίσης, όμως, να μετατραπεί σε πηγή κατακερματισμού. Οι ερμηνείες ενίοτε αποκλίνουν. Τα επίπεδα προστασίας ποικίλλουν από σύστημα σε σύστημα. Και ο διάδικος, από την πλευρά του, δυσκολεύεται να προσανατολιστεί. Ποιο εργαλείο να επικαλεστεί; Ενώπιον ποιου οργάνου; Για ποιο επίπεδο εγγύησης; Ο κίνδυνος είναι διττός: ο κατακερματισμός από τη μία, η εξίσωση προς τα κάτω από την άλλη. Το έργο μας δεν είναι να περιορίσουμε αυτήν την πολλαπλότητα. Είναι να την καταστήσουμε συνεκτική.

II. ΤΑ ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑΤΑ

Να καταστήσουμε αυτό το σύστημα συνεκτικό, να το καταστήσουμε αποτελεσματικό, να το υπερασπιστούμε απέναντι στην αμφισβήτηση: δεν πρόκειται για απλούς στόχους ανάμεσα σε άλλους. Είναι, αντιθέτως, οι προϋποθέσεις της επιβίωσής του. Διότι πίσω από αυτές τις προκλήσεις αναδεικνύονται διακυβεύματα πολύ μεγαλύτερης σημασίας. Θα κρατήσω τρία.

Το πρώτο διακύβευμα είναι αυτό της νομιμοποίησης.

Ένα δίκαιο που αμφισβητείται χωρίς να υπερασπίζεται εξασθενεί. Και η πιο επικίνδυνη αμφισβήτηση δεν γίνεται ευθέως. Είναι συγκαλυμμένη. Συνίσταται, καταρχάς, στην παρουσίαση των δικαιωμάτων του ανθρώπου ως εργαλείο κυριαρχίας. Σύμφωνα με αυτήν τη λογική, τα δικαιώματα δεν είναι οικουμενικά, αλλά προέρχονται από τη Δύση. Δεν υπηρετούν το ανθρώπινο πρόσωπο, αλλά τα συμφέροντα των ισχυρών. Γίνεται επίκλησή τους εναντίον κάποιων, ενώ ως προς τους άλλους κυριαρχεί η σιωπή. Τα δικαιώματα ντύνουν, δηλαδή, με ηθική κάτι που, κατά βάθος, δεν είναι παρά μια σχέση ισχύος.

Αυτή η κατηγορία είναι εν μέρει άδικη. Δεν στερείται όμως ερείσματος. Διότι τρέφεται από τις δικές μας ασυνέπειες. Κάθε επιλεκτική σιωπή τη δικαιώνει. Κάθε μεροληπτική στάση την επιβεβαιώνει.

Σε αυτήν τη λογική προστίθεται μία ακόμη, εξίσου διαβρωτική: αυτή που αντιμετώπιζει τα δικαιώματα του ανθρώπου ως πολυτέλεια καιρού ειρήνης. Μια ευκολία, δηλαδή, που θα ανασταλεί μόλις εμφανιστεί η απειλή, η κρίση, η επείγουσα ανάγκη. Και όμως, ακριβώς σε αυτές τις στιγμές τα ανθρώπινα δικαιώματα βρίσκουν το νόημά τους.

Αν αφήσουμε αυτές τις ιδέες να εδραιωθούν, χάνουμε τη μάχη του πνεύματος. Η νομιμοποίηση δεν διατάσσεται. Κερδίζεται. Κερδίζεται μέσα από τη συνέπεια, και μέσα από την άρνηση των διπλών σταθμών. Τίποτα δεν διαβρώνει περισσότερο την αξιοπιστία μας από μια επιλεκτική εφαρμογή.

Το δεύτερο διακύβευμα είναι αυτό της αποτελεσματικής προστασίας των πλέον ευάλωτων προσώπων.

Πίσω από κάθε κανόνα υπάρχουν πρόσωπα. Γυναίκες θύματα βίας. Παιδιά. Μετανάστες. Μειονότητες. Αυτές και αυτοί είναι ακριβώς όσοι το διεθνές δίκαιο των δικαιωμάτων του ανθρώπου προορίζεται να προστατεύσει. Και είναι ακριβώς αυτές και αυτοί που, τις περισσότερες φορές, δεν έχουν ποτέ πρόσβαση στους μηχανισμούς του. Όταν το σύστημα διαβρώνεται, δεν είναι οι ισχυροί που πληρώνουν το τίμημα. Είναι οι πιο εκτεθειμένοι. Η αποτελεσματικότητα, επομένως, δεν είναι ζήτημα διαδικασίας. Είναι ζήτημα ανθρώπινων ζώων.

Το τρίτο διακύβευμα είναι αυτό του ίδιου του κράτους δικαίου.

Τα δικαιώματα του ανθρώπου δεν διαχωρίζονται από τη δημοκρατία ούτε από την υπεροχή του δικαίου. Αποτελούν ένα ενιαίο σύνολο. Όπου το ένα υποχωρεί, ακολουθούν και τα άλλα. Η εμπειρία το επιβεβαιώνει. Σπάνια οι δημοκρατίες καταρρέουν με μία και μόνο κίνηση. Διαβρώνονται σταδιακά. Και η διάβρωση ξεκινά σχεδόν πάντοτε από τα δικαιώματα: την ελευθερία του Τύπου που περιορίζεται, τη δικαιοσύνη που υποτάσσεται, τον αντιφρονούντα που φιμώνεται.

Η υποχώρηση των δικαιωμάτων αποτελεί, στις περισσότερες περιπτώσεις, το πρώτο σημάδι δημοκρατικής οπισθοδρόμησης. Είναι το δικό μας σήμα συναγερμού. Το να υπερασπίζεται κανείς τα ανθρώπινα δικαιώματα σημαίνει να υπερασπίζεται πολύ περισσότερα από αυτά καθαυτά. Σημαίνει να υπερασπίζεται τις ίδιες τις προϋποθέσεις μιας ελεύθερης κοινωνίας.

III. ΟΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Η υπεράσπιση αυτών των προϋποθέσεων είναι εφικτή. Δεν πρέπει όμως να περιοριστούμε στη διάγνωση. Διότι το να ονομάσουμε τις προκλήσεις δεν αρκεί. Ούτε το να σταθμίσουμε τα διακυβεύματα. Χρειάζεται να δράσουμε. Οι διαπιστώσεις αυτές, επομένως, δεν οδηγούν στην

απαισιοδοξία. Οδηγούν στην ευθύνη. Θα ήθελα να προτείνω τέσσερις προοπτικές.

Πρώτον, να μετατοπίσουμε το κέντρο βάρους από τη διακήρυξη προς την εφαρμογή.

Αυτό δεν σημαίνει ότι εγκαταλείπουμε κάθε κανονιστική παραγωγή. Ορισμένα εγχειρήματα παραμένουν αναγκαία. Σκέφτομαι τις εργασίες για τα δικαιώματα των ηλικιωμένων προσώπων. Σκέφτομαι την ευθύνη των επιχειρήσεων σε θέματα δικαιωμάτων του ανθρώπου. Εκεί όπου υπάρχουν πραγματικά κενά, τα νέα εργαλεία έχουν πλήρως τη θέση τους.

Όμως το ουσιώδες δεν βρίσκεται πλέον εκεί. Το ουσιώδες είναι τα υπάρχοντα εργαλεία να εφαρμόζονται πραγματικά. Στην αποτελεσματικότητα περισσότερο, παρά στην απλή παραγωγή κανόνων, κρίνεται πλέον το μέλλον του διεθνούς δικαίου των δικαιωμάτων του ανθρώπου.

Στη συνέχεια, να ενισχύσουμε τη συνεργασία ανάμεσα στους μηχανισμούς.

Τα όργανα παρακολούθησης κερδίζουν από τη συνεργασία μεταξύ τους, αντί να λειτουργούν σε στεγανά. Η συνεργασία ανάμεσα στα οικουμενικά και τα περιφερειακά συστήματα, ο διάλογος των δικαστών, η εναρμόνιση των προτύπων: αυτά είναι συγκεκριμένα εγχειρήματα. Ο κατακερματισμός δεν καταπολεμάται μέσω της ιεραρχίας. Καταπολεμάται μέσω του συντονισμού.

Επιτρέψτε μου να αποτίσω εδώ φόρο τιμής στις συνεχείς προσπάθειες του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου προς την κατεύθυνση του διαλόγου: διάλογος μέσω των αποφάσεών του, οι οποίες συχνά αναφέρονται σε πολλαπλές πηγές έμπνευσης: διάλογος μέσω των συμβουλευτικών γνωμοδοτήσεών του βάσει του 16ου Πρωτοκόλλου –του πρωτοκόλλου του διαλόγου–· διάλογος μέσω του δικτύου ανώτατων δικαστηρίων, του μεγαλύτερου δικαστικού δικτύου στον κόσμο· διάλογος, τέλος, μέσω των αμέτρητων διμερών ανταλλαγών με τα εθνικά δικαστήρια, με το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου, με τα λοιπά διεθνή δικαστήρια.

Τρίτη προοπτική: να επαναβεβαιώσουμε την οικουμενικότητα με ευφύια.

Η υπεράσπιση της οικουμενικότητας δεν σημαίνει να αγνοούμε το γενικότερο πλαίσιο. Τα δικαιώματα ενσαρκώνονται πάντοτε μέσα σε μια ιστορία, έναν πολιτισμό, μια κοινωνία. Η λήψη υπόψη αυτών των στοιχείων δεν αποτελεί αδυναμία. Είναι προϋπόθεση της αποτελεσματικότητάς τους. Υπάρχει όμως ένα όριο. Ο σεβασμός του πλαισίου δεν μπορεί να δικαιολογήσει την οπισθοδρόμηση.

Πολύ συχνά, η «πολιτισμική ιδιαιτερότητα» επικαλείται όχι για να εμπλουτίσει τα δικαιώματα, αλλά για να τα περιορίσει. Και σχεδόν πάντοτε είναι οι ίδιοι που πληρώνουν το τίμημα: οι γυναίκες, οι μειονότητες, οι πιο εκτεθειμένοι. Η οικουμενικότητα δεν είναι ομοιομορφία. Είναι ένα κοινό θεμέλιο, κάτω από το οποίο κανείς δεν μπορεί να κατέλθει.

Τελευταία προοπτική: να επανατοποθετήσουμε την κοινωνία των πολιτών και τα θύματα στο κέντρο.

Το δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν ζει μόνο στις αίθουσες των δικαστηρίων. Ζει μέσα στη δέσμευση των υπερασπιστών, στον λόγο των θυμάτων, στην πολιτική επαγρύπνηση. Είναι αυτοί που ειδοποιούν, που τεκμηριώνουν, που προσφεύγουν στους μηχανισμούς μας. Χωρίς αυτούς, τα εργαλεία μας θα παρέμεναν ανενεργά. Και όμως, παντού, αυτός ο χώρος συρρικνώνεται. Οι υπερασπιστές παρενοχλούνται, μερικές φορές φιμώνονται. Η προστασία της δέσμευσής τους δεν αποτελεί επομένως δευτερεύον ζήτημα. Σημαίνει να προστατεύουμε την ίδια την πηγή της νομιμοποίησής μας.

Επίλογος

Κυρίες και κύριοι,

Το διεθνές δίκαιο των δικαιωμάτων του ανθρώπου δεν αποτελεί κεκτημένο. Είναι μια κατασκευή. Μια κατασκευή πάντοτε ημιτελής, πάντοτε αναστρέψιμη. Κάθε γενιά οφείλει να την αναλαμβάνει εκ νέου ως δική της.

Ζούμε μια στιγμή κρίσης. Όμως η ελληνική λέξη «κρίσις» δηλώνει πρωτίστως τη διάκριση, τη στιγμή της επιλογής. Το έργο μας, σε αυτό το συνέδριο, είναι ακριβώς να διακρίνουμε. Να διαχωρίσουμε αυτό που πρέπει να υπερασπιστούμε από αυτό που πρέπει να επανεξετάσουμε.

Δεν πιστεύω ότι αυτό το οικοδόμημα είναι καταδικασμένο, κάθε άλλο. Πιστεύω ότι εξαρτάται από εμάς. Από τους νομικούς, τους δικαστές, τους ερευνητές, τους υπερασπιστές. Από όσες και όσους, σε αυτή την αίθουσα, έχουν κάνει τα ανθρώπινα δικαιώματα όχι μόνο αντικείμενο μελέτης, αλλά πραγματική δέσμευση.

Με αυτό το πνεύμα σας προσκαλώ να συνεχίσουμε τις εργασίες μας.

Σας ευχαριστώ.